

ILG'OR PEDAGOG

ILMIY JURNALI

INNOVATIVE WORLD
Ilmiy tadqiqotlar markazi

2026

Google Scholar

Andijan, Uzbekistan

+998335668868

<https://innoworld.net>

ILG'OR

3-JILD 1-SON

PEDAGOG

RESPUBLIKA ILMIY JURNALI

ILG'OR PEDAGOG

RESPUBLIKA ILMIY JURNALI
TO'PLAMI

3- JILD, 1 - SON
2026

Google Scholar

ResearchGate

zenodo

www.innoworld.net

O'ZBEKISTON-2026

UDK: 81'27:316.77:39

**MULOQOT JARAYONIDA IJTIMOIIY MASOFA FENOMENI VA UNING
LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI TADQIQI****Dilbarjonova Muborakxon Abduborik qizi**

Farg'ona davlat universiteti magistranti

dilbarjonovamuborak@gmail.com

+998935729603

ORCID: 0009-0003-7077-8651

Annotatsiya: Ushbu maqolada muloqot jarayonida ijtimoiy masofa fenomenining nazariy va amaliy jihatlarini lingvomadaniy yondashuv asosida tadqiq etiladi. Ijtimoiy masofa shaxslar o'rtasidagi ijtimoiy-psixologik munosabatlarning kommunikativ jarayonda namoyon bo'lish shakli sifatida talqin qilinadi. Tadqiqotda ijtimoiy masofaning shakllanishiga ta'sir etuvchi omillar ijtimoiy maqom, yosh, jins, kasbiy mavqe, kommunikativ vaziyat hamda milliy-madaniy qadriyatlar tizimi ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Shuningdek, o'zbek tilida ijtimoiy masofaning leksik (murojaat birliklari, hurmat shakllari), grammatik (olmosh kategoriyasi, fe'ning hurmat shakllari) va pragmatik vositalar orqali ifodalanish mexanizmlari ochib beriladi. Tadqiqot natijalari ijtimoiy masofa fenomenini milliy mentalitet, nutq etiketi va madaniy me'yorlar bilan uzviy bog'liqligini hamda uning kommunikativ strategiyalarni belgilashdagi muhim omil ekanini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: ijtimoiy masofa, kommunikativ jarayon, lingvomadaniy tahlil, nutq etiketi, pragmatik omillar, murojaat shakllari, ijtimoiy maqom, milliy mentalitet, madaniy qadriyatlar

Annotation: This article investigates the phenomenon of social distance in the communicative process from a linguocultural perspective. Social distance is interpreted as a manifestation of socio-psychological relations between participants in communication. The study examines the key factors influencing its formation, including social status, age, gender, professional position, communicative context, and cultural value systems. Particular emphasis is placed on the lexical (forms of address, politeness markers), grammatical (pronoun categories, honorific forms), and pragmatic means of expressing social distance in the Uzbek language. The findings reveal that social distance is closely interconnected with national mentality, speech etiquette, and culturally determined communicative norms, playing a significant role in shaping communicative strategies.

Keywords: social distance, communicative process, linguocultural analysis, speech etiquette, pragmatic factors, forms of address, social status, national mentality, cultural values

KIRISH. XXI asr tilshunosligida antropotsentrik yondashuv ustuvor metodologik yo'nalish sifatida shakllanib, tilni inson faoliyati, tafakkuri va madaniy qadriyatlari bilan uzviy bog'liq hodisa sifatida talqin etish kuchaymoqda. Xususan, nutq jarayoni va kommunikativ faoliyatni ijtimoiy-madaniy omillar bilan

uyg'un holda o'rganish zamonaviy lingvistikaning dolzarb masalalaridan biriga aylandi. Zero, har qanday muloqot nafaqat axborot almashinuvi, balki ijtimoiy munosabatlarning namoyon bo'lish maydoni hamdir. Ijtimoiy masofa fenomeni kommunikativ jarayonning muhim tarkibiy komponenti sifatida alohida e'tibor talab etadi. Ijtimoiy masofa shaxslar o'rtasidagi ijtimoiy maqom, yosh, jins, kasbiy mavqe, qarindoshlik darajasi hamda madaniy me'yorlar bilan belgilanadigan munosabatlar tizimini ifodalaydi. Mazkur hodisa muloqot ishtirokchilarining o'zaro yaqinlik yoki uzoqlik darajasini belgilab, nutqning shakl va mazmuniga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Demak, ijtimoiy masofa til birliklari va nutqiy vositalar orqali modellashtiriladigan ijtimoiy-kognitiv kategoriya sifatida namoyon bo'ladi. Til tizimida ijtimoiy masofa turli darajalarda ifodalanadi: leksik qatlamda – murojaat birliklari, hurmat shakllari va unvonlar orqali; grammatik sathda – olmosh kategoriyasi, fe'llarning hurmat ma'nosini bildiruvchi shakllari vositasida; pragmatik jihatdan esa – nutq strategiyalari, kommunikativ niyat va kontekst orqali reallashadi. Ayniqsa, o'zbek tilida hurmat va andisha tamoyillariga asoslangan nutq madaniyati ijtimoiy masofaning ifodalanishida o'ziga xos lingvomadaniy xususiyatlarni yuzaga keltiradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Ijtimoiy masofa tushunchasi dastlab sotsiologik tafakkur doirasida shakllangan ilmiy kategoriya bo'lib, jamiyat a'zolari o'rtasidagi yaqinlik va uzoqlik darajasini ifodalovchi ijtimoiy ko'rsatkich sifatida talqin qilingan. Mazkur konsepsiyaning nazariy asoslari sotsiolog olim Georg Simmel tomonidan ijtimoiy o'zaro ta'sir shakllari kontekstida izohlangan bo'lsa, keyinchalik Emory Bogardus tomonidan "ijtimoiy masofa shkalasi" ishlab chiqilib, turli ijtimoiy guruhlar o'rtasidagi munosabat darajasini empirik o'lchash imkoniyati yaratilgan. Keyingi bosqichda ijtimoiy masofa kategoriyasi tilshunoslik, xususan, sotsiolingvistika va pragmalingvistika doirasida faol qo'llanila boshlandi. William Labov ijtimoiy omillarning til variativligiga ta'sirini asoslab berib, nutq shaklining ijtimoiy tabaqalanish bilan bog'liqligini ko'rsatadi. Uning tadqiqotlari ijtimoiy masofa va til variantlari o'rtasidagi uzviy aloqani ilmiy jihatdan asoslashga xizmat qilgan.

Pragmatik yondashuv doirasida ijtimoiy masofa nutqiy odob va muloqot strategiyalarining muhim omili sifatida talqin etiladi. Xususan, P.Brown va S.Levinson tomonidan ishlab chiqilgan nazariyada "politeness theory" (muloyimlik nazariyasi) ijtimoiy masofa, hokimiyat va vaziyat omillari bilan uzviy bog'liq holda ko'rib chiqiladi. Ular ijtimoiy masofa darajasi oshgani sari nutqda rasmiylik va bilvositalik kuchayishini ta'kidlaydi.

Amerikalik antropolog Edward T.Hall esa kommunikativ masofa va proksemika nazariyasini ishlab chiqib, jismoniy va psixologik masofa madaniy omillar bilan belgilanadi, degan g'oyani ilgari suradi. Uning qarashlari ijtimoiy masofa tushunchasining madaniy shartlanganligini ochib beradi.

Lingvokulturologiya yo'nalishida V.I.Karasik ijtimoiy munosabatlarning til orqali ifodalanishini diskursiv makonda tahlil qilib, ijtimoiy maqom va rol munosabatlari nutq strukturasi orqali namoyon bo'lishini ko'rsatadi. Shuningdek, N.D.Arutyunova tilning pragmatik xususiyatlarini o'rganar ekan, nutq subyektlari o'rtasidagi munosabat kategoriyasi kommunikativ mazmunni shakllantiruvchi omillardan biri ekanini ta'kidlaydi.

O'zbek tilshunosligida ham mazkur masalaga doir muhim tadqiqotlar amalga oshirilgan. Sh.Safarov pragmalingsvistika doirasida nutq jarayonida ijtimoiy omillarning rolini tahlil qilib, kommunikativ vaziyat va ishtirokchilar maqomi nutq strategiyasini belgilashini asoslaydi. N.Mahmudov til va madaniyat munosabatini tadqiq etar ekan, milliy mentalitet va nutq etiketi kategoriyalari ijtimoiy masofa bilan bevosita bog'liqligini ko'rsatadi. M.Yo'ldoshev diskurs tahlili asosida nutqdagi ierarxik munosabatlar va ijtimoiy maqomning ifodalanish mexanizmlarini ochib beradi. D.Xudoyberganova esa o'zbek nutq madaniyatida hurmat kategoriyasining lingvistik vositalar orqali ifodalanishini o'rganib, ijtimoiy masofa bilan bog'liq xususiyatlarni izohlaydi. Shuningdek, rus tilshunosligida V.V.Krasnyx lingvokulturologik paradigma asosida kommunikativ xulq-atvor milliy-madaniy stereotiplarga tayangan holda shakllanishini ta'kidlaydi. Bu esa ijtimoiy masofaning nafaqat individual, balki kollektiv ong mahsuli ekanini ko'rsatadi. Tahlil etilgan ilmiy manbalar shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy masofa fenomeni ko'p qirrali bo'lib, u sotsiologik, psixologik va lingvomadaniy jihatlarning kesishgan nuqtasida shakllanadi. Biroq o'zbek tilida ijtimoiy masofaning lingvomadaniy xususiyatlarini kompleks ravishda o'rganish hali yetarli darajada tizimlashtirilmagan. Mazkur tadqiqot aynan shu bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan.

Mazkur tadqiqot antropotsentrik paradigma asosida olib borilib, tilni ijtimoiy-madaniy hodisa sifatida talqin etishga tayanadi. Tadqiqot jarayonida quyidagi ilmiy metodlar qo'llanildi:

Tavsifiy metod – ijtimoiy masofaning nazariy talqinlari va uning til tizimidagi ifoda shakllarini izohlashda;

Qiyosiy-tahliliy metod – turli ilmiy konsepsiyalarni o'zaro solishtirish hamda ijtimoiy masofaning lingvomadaniy talqinini aniqlashtirishda;

Diskursiv tahlil metodi – muloqot jarayonida ijtimoiy maqom va rol munosabatlarining nutqiy ifodasini aniqlashda;

Lingvomadaniy interpretatsiya – til birliklarining milliy mentalitet va madaniy qadriyatlar bilan bog'liq semantik-pragmatik xususiyatlarini sharhlashda.

Empirik material sifatida o'zbek tilidagi badiiy asarlar, publitsistik matnlar, og'zaki nutq namunalari hamda kundalik kommunikativ vaziyatlar tahlil qilindi. Tanlangan materiallar ijtimoiy masofaning turli darajalarini (rasmiy/norasmiy, teng/hokimiyatli munosabatlar) aniqlash imkonini berdi.

Metodologik yondashuv ijtimoiy masofa fenomenini tizimli, funksional va lingvomadaniy birlikda o'rganishga xizmat qildi.

TAHLIL VA NATIJALAR. Tadqiqot jarayonida aniqlanishicha, muloqot tizimida ijtimoiy masofa ko'p qatlamli lingvistik mexanizmlar orqali namoyon bo'ladi va u kommunikativ jarayonning mazmuniy hamda shakliy qurilishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ijtimoiy masofa nutq subyektlarining o'zaro maqomiy, yoshga doir, kasbiy yoki qarindoshlik munosabatlariga asoslangan holda shakllanib, til vositalari orqali reallashadi.

1. Leksik sathdagi ifoda vositalari. Leksik birliklar ijtimoiy masofani ifodalashda eng faol qatlamlardan biri hisoblanadi. Xususan, hurmat semasini anglatuvchi murojaat shakllari (janob, xonim, opa, aka, ustoz), kasbiy va ijtimoiy unvonlar (domla, doktor, rais, direktor) hamda rasmiy etik birliklar nutqda masofa darajasini belgilaydi. Bunday birliklarning qo'llanishi suhbatdoshlar o'rtasida ierarxik farq mavjudligini ko'rsatadi hamda muloqotning rasmiy tusini kuchaytiradi. Aksincha, ismlarning qisqartma yoki erkalash shakllarida qo'llanishi (masalan, Dilshodjon, Azizbek, Gulya) ijtimoiy yaqinlik va norasmiylikni bildiradi. Shuningdek, o'zbek nutq madaniyatida qarindoshlik terminlari kengaytirilgan semantik yuk bilan qo'llanib, biologik aloqadan tashqari ijtimoiy hurmat va yaqinlikni ham ifodalaydi. Bu holat ijtimoiy masofaning milliy-madaniy xususiyatga ega ekanini ko'rsatadi.

2. Grammatik vositalar orqali ifodalanish. Ijtimoiy masofaning grammatik ifodasi, avvalo, shaxs olmoshlari tizimida yaqqol namoyon bo'ladi. "Sen" va "siz" oppozitsiyasi o'zbek tilida nafaqat grammatik, balki ijtimoiy-pragmatik kategoriya sifatida ham amal qiladi. "Siz" shaklining qo'llanishi hurmat, rasmiylik va ijtimoiy masofa belgisi bo'lsa, "sen" shakli yaqinlik, tenglik yoki norasmiy munosabatni ifodalaydi. Bundan tashqari, fe'l shakllarining hurmat ma'nosini bildiruvchi ko'plik shakllari (keldingiz, aytdingiz) ham ijtimoiy masofani grammatik jihatdan mustahkamlaydi. Ayrim hollarda ko'plik kategoriyasi real ko'plikni emas, balki ehtirom ma'nosini anglatadi. Bu hodisa ijtimoiy masofaning grammatik kategoriyaga singib ketganligini tasdiqlaydi.

3. Pragmatik va diskursiv vositalar. Pragmatik omillar ijtimoiy masofani belgilashda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Nutq strategiyasi, intonatsiya, pauza, mimika, kommunikativ vaziyat va kontekst ijtimoiy masofaning dinamik ko'rsatkichlaridir. Masalan, rasmiy vaziyatda bilvosita nutq aktlarining (iltimos shakllari, yumshoq buyruq konstruktsiyalari) qo'llanishi masofa darajasining yuqoriligidan dalolat beradi. Diskurs jarayonida ijtimoiy masofa kommunikativ rollar taqsimoti orqali ham aniqlanadi. Rahbar va xodim, ustoz va talaba, ota-ona va farzand o'rtasidagi nutqiy muloqotda strategik tanlov ijtimoiy maqom asosida amalga oshiriladi. Shu jihatdan ijtimoiy masofa statik emas, balki vaziyatga ko'ra o'zgaruvchan kommunikativ kategoriya hisoblanadi.

Olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatdiki, o'zbek lingvomadaniy makonida ijtimoiy masofa yosh, ijtimoiy maqom, jins, oilaviy ierarxiya va milliy qadriyatlar tizimi bilan chambarchas bog'liq. Hurmat, andisha, izzat kabi axloqiy-me'yoriy tushunchalar ijtimoiy masofaning lingvistik ifodasini belgilovchi asosiy omillar sifatida namoyon bo'ladi. Shuningdek, ijtimoiy masofa til tizimining barcha sathlarida – leksik, grammatik va pragmatik darajalarda – kompleks ravishda reallashishi aniqlandi. Bu esa mazkur kategoriyaning ko'p qirrali va integrativ tabiatga ega ekanini ko'rsatadi.

Xulosa qilganda ijtimoiy masofa fenomenining muloqot jarayonida markaziy kommunikativ omil sifatida namoyon bo'lishini tasdiqladi. Ijtimoiy masofa shaxslar o'rtasidagi ijtimoiy-madaniy munosabatlarni tartibga soluvchi mexanizm bo'lib, u til birliklari orqali lingvomadaniy mazmun kasb etadi. O'zbek til materiallari asosida aniqlanishicha, ijtimoiy masofa milliy mentalitet, nutq etiketi va madaniy qadriyatlar bilan uzviy bog'liq holda shakllanadi. Til vositalari orqali hurmat va yaqinlik darajasining ifodalanishi jamiyatdagi ierarxik tuzilma va an'anaviy me'yorlar bilan belgilanadi. Shunday qilib, ijtimoiy masofa nafaqat sotsiologik, balki lingvomadaniy va pragmatik kategoriya sifatida ham muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Mazkur tadqiqot natijalari lingvomadaniyat, sotsiolingvistika va diskurs tahlili yo'nalishlarida olib boriladigan keyingi ilmiy izlanishlar uchun nazariy-metodologik asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Simmel, G. Soziologie: Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung. – Leipzig: Duncker & Humblot, 1908. – 576 S.
2. Bogardus, E. S. Social Distance Scale. Sociology & Social Research, 1925. – Vol. 9. – P. 299–308.
3. Labov, W. The Social Stratification of English in New York City. – Washington, D.C.: Center for Applied Linguistics, 1966. – 655 p.
4. Brown, P., Levinson, S. C. Politeness: Some Universals in Language Usage. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987. – 345 p.
5. Hall, E. T. The Hidden Dimension. – New York: Doubleday, 1966. – 217 p.
6. Karasik, V. I. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.
7. Arutyunova, N. D. Язык и мир человека. – Москва: Языки русской культуры, 1999. – 896 с.
8. Safarov, Sh. Pragmalingvistika. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. – 320 b.